

духовних потреб (у взаєморозумінні, традиційних норм співіснування людей із різними культурами, гармонізації процесу виробництва, розумного споживання). Інакше кажучи, наголос у процесі розвитку суспільства в інформаційну добу має бути зроблений на гармонійному співвіднесенні потягу людства до високих технологій, що уможливають раціональне використання природних ресурсів і водночас збереження духовного простору самої людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования

/ Д. Белл ; пер. с англ. – М. : Akademia, 1999. – 949 с.

2. Маклюен М. Понимание Медиа / Маршалл Маклюен ; пер. с англ. В. Николаев. – М. : Кучково поле, 2011. – 464 с.

3. Тоффлер Э. Третья волна / Элвин Тоффлер. – М. : АСТ, 1999. – 784 с.

4. Тоффлер Э. Война и антивоенная: Что такое война и как с ней бороться. Как выжить на рассвете XXI века/ Элвин Тоффлер, Хэйди Тоффлер. – М.: АСТ, Транзиткнига, 2005. – 412 с.

5. Дракер П. Посткапиталистическое общество / П. Дракер // Новая пост индустриальная волна на Западе. – М. : Akademia, 1999. – С. 67-100.

6. Козловски П. Культура постмодерна / Петер Козловски. – М. : Республика, 1997. – 240 с.

УДК 321.011

Гайко О. С.

РФ Национального института
стратегических исследований у м. Харкові

ЭВОЛЮЦИЯ СУВЕРЕНИТЕТУ: ПРОБЛЕМНОЕ ПОЛЕ

Аналізується еволюція суверенітету в Новий час. Особлива увага приділяється механізмам формування легітимності в новоєвропейських державах і встановлення контролю над територією і населенням, взаємозв'язку між суверенітетом, політикою і правом. Розглянуто співвідношення між народним суверенітетом і правами громадян в історичній ретроспективі, представлено основні протиріччя в теорії суверенітету.

Ключові слова: абсолютистський суверенітет, народний суверенітет, ratio status, надзвичайний стан.

Гайко О.С.

ЭВОЛЮЦИЯ СУВЕРЕНИТЕТА: ПРОБЛЕМНОЕ ПОЛЕ

Анализируется эволюция суверенитета в Новое время. Особое внимание уделяется механизмам формирования легитимности в новоєвропейских государствах и установлению контроля над территорией и населением, взаимосвязи между суверенитетом, политикой и правом. Рассмотрено соотношение между народным суверенитетом и правами граждан в исторической ретроспективе, представлено основные противоречия в теории суверенитета.

Ключевые слова: абсолютистский суверенитет, народный суверенитет, ratio status, чрезвычайное положение.

Gaiko O.

EVOLUTION OF SOVEREIGNTY: THE PROBLEM FIELD

This article analyzes the evolution of sovereignty in Modern. Special attention is paid to the mechanisms of formation of legitimacy in the modern European states and to the establishment of control over territory and population, to the relationship between sovereignty, politics and law. The relationship between national sovereignty and the rights of citizens in a historical perspective is examined, and the major contradictions in the theory of sovereignty are discussed

Key words: *absolutist sovereignty, national sovereignty, ratio status, state of emergency.*

У сучасній політичній науці сформувався консенсус щодо виникнення і сьогоdnішнього стану суверенітету, поява якого пов'язується із Вестфальськими домовленостями (1648), які, *de facto*, демонтували Імперію і призвели до поразки папських претензій на панування у вигляді проекту *res publica christiana*, тобто Вестфальські домовленості утверджують логіку територіальності, яка веде до формування балансу сил у сфері міжнародних стосунків і до концентрації владних повноважень навколо суверенітету. У такій інтерпретації Вестфалія стає початком відліку існування сучасних держав і, відповідно, сучасної системи міжнародних стосунків. Суверенітет стає основою для формування демократичних інститутів, які отримують джерело власної легітимності спираючись на народ, що визнається єдиним носієм найвищої влади. Нинішній стан суверенітету розглядається в контексті послаблення ролі держави як в зовнішній, так і у внутрішній політиці, що пов'язується із посиленням інтеграційних процесів, зростанням ролі транснаціональних корпорацій, домінуванням прав людини над суверенним правом держави на самостійну внутрішню політику в сучасному світі.

Вищенаведена інтерпретація формування суверенітету та його сучасного стану фактично не викликає жодних заперечень, однак вона не зважає на цілий ряд моментів, які потребують детальнішого аналізу, що забезпечить більш широке осмислення феномена суверенітету.

По-перше, поява суверенітету не сприяла утворенню централізованих, бюрократичних, раціональних держав (на думку неовеберіанців, ці властивості притаманні державам сучасного типу), а встановила абсолютистські, персоналізовані і централізовані патримоніальні режими, в яких державні посади слугували інструментом накопичення фінансових ресурсів [1].

По-друге, при формуванні народного суверенітету не відбулося розриву з традицією абсолютистського суверенітету, народний суверенітет займає те місце, яке раніше належало абсолютистському суверену, про що може свідчити ситуація із *ratio status*, що відіграло роль виправдання претензій суверена на сусідні території і на контроль над власними підданими, яке не зникло з появою народного суверенітету, а поступово еволюціонувало в практику державного управління і створило поліцейську державу [2; 3].

По-третє, новоєвропейські держави після Вестфальських домовленостей являли собою сукупність різноманітних політичних режимів, що не дає підстав говорити про появу якогось конкретного типу державних утворень, яке було би притаманне, тією чи іншою мірою, всім європейським державам (прикладом цього є фундаментальна різниця між Францією і Англією починаючи з XVI ст.). У системі міжнародних стосунків після Вестфальських договорів продовжується функціонувати ієрархія титулів правителів, що свідчить про відсутність рівності між державами при реалізації зовнішнього суверенітету [4].

Нашим завданням буде акцентувати увагу на вищенаведених проблемних моментах, на які часто не звертають достатньої уваги при розгляді генези суверенітету та появи народного суверенітету, що стає перешкодою для розуміння сучасних проблем демократичних політичних режимів і створює ілюзію незворотності та безальтернативності появи суверенітету, яка посилюється „канонізацією” категорії „суверенітет” спочатку юриспруденцією, а пізніше політичною наукою.

Проблемні положення в теорії суверенітету було відображено в класичних працях Б. де Жувенеля [5], Ж. Маритена [6], К. Шмітта [7], Х. Арендт [8], М. Фуко [2;3], і в роботах сучасних дослідників суверенітету Б. Тешке [1;4], Дж. Агамбена [9;10], А. де

Беноїста [11], О. Філіппова [12], В. Іванова [13].

Починаючи з XV ст. в країнах Західної Європи відбувається занепад феодалізму, який демонтує феодально-персоналізовану, децентралізовану систему держав. Приблизно в один і той самий час з'являються два альтернативні проекти суверенітету – Й. Альтузія і Ж. Бодена. Саме проект Ж. Бодена стає основою для формування сучасного вчення про суверенітет як юридично-політологічної категорії, що дає нам можливість вважати Ж. Бодена першим політичним і юридичним мислителем Нового часу, вчення якого стало основою для формування основних теорій суверенітету протягом всього Нового часу. Попри свою оригінальність проект суверенітету Й. Альтузія не отримав такого поширення як проект Ж. Бодена, що призвело до несправедливого ігнорування ідей Й. Альтузія, яке простежується не лише в теоріях суверенітету протягом всього Нового часу, але й у сучасних роботах, присвячених становленню й розвитку категорії „суверенітет”.

У своєму проекті Ж. Боден переносить основні теологічні категорії у сферу десакралізованої політики, наділяючи божественним суверенітетом володаря, який у своїх діях є підзвітним тільки перед Богом і не має будь-яких зобов'язань перед підданими. У такому контексті цілком справедливим виглядає ствердження К. Шмітта про те, що сучасні поняття теорії держави є секуляризованими теологічними категоріями [7]. Ж. Боден акцентує увагу на проблемі здійснення влади і підпорядкуванню цій владі. Суверен виводиться з політичної сфери і знаходиться над поточною ситуацією, що дає йому можливість бути головним джерелом як політичної, так і юридичної легітимності, хоча норми права не можуть поширюватись на суверена, оскільки він знаходиться за межами права і не може бути ним обмежений. Суверен стає „трансцендентним цілим, який керує іншим цілим” [6, с.40], виходячи з цього влада суверена є непідзвітною, необмеженою і абсолютною. Вищенаведеною ідеєю Ж. Боден формує дискурс, який був основою вчення про державу протягом всього Нового часу, дискурс, який з новою силою відродився на початку XX ст. в роботах М. Вебера і К. Шмітта, і відлуння якого ми чуємо і сьогодні – проблема легітимності влади. Друга принципова ідея Ж. Бодена, яка стала

основою теорій суверенітету в Новий час і продовжується відтворюватися і сьогодні – розгляд суверенітету як одночасно юридичну і політичну категорію. Проект Ж. Бодена проводить розмежування між політичною сферою і громадянським суспільством, паралельно ліквідує посередників між сувереном і народом, що сформувало основу для подальших теорій суспільного договору і для формування сучасної держави-нації.

Ж. Бодену так і не вдалося подолати протиріччя між сувереном і народом та переконливо обґрунтувати необхідність населенню підкорюватися конкретному суверену. Це протиріччя було розв'язано Т. Гоббсом, який пропонує теоретичну модель природного стану, що характеризується „війною всіх проти всіх”. Відчуття небезпеки змушує індивідів відмовитися від частини власних прав і делегувати їх суверену, шляхом укладання раціонального суспільного договору, для встановлення законності й порядку. В результаті делегування власних прав і появи суверену народ не може впливати на суверена чи змінювати його, оскільки діяльність суверену стає легітимною в результаті укладання суспільного договору, і ця легітимність не може бути втраченою. У цій ситуації досить справедливими є зауваження Ж. Марітена і А. де Беноїста, які побачили протиріччя в ідеях Т. Гоббса, оскільки політична сфера розглядається як стосунки між правителем і підданим, на основі чого можуть базуватися ці стосунки, враховуючи те, що існує принципова різниця між природою суверенітету і природою народу [6; 11].

У результаті кризи феодально-персоналізованої і децентралізованої системи держав з'являється необхідність в обґрунтуванні абсолютних претензій на владу з боку конкретних правителів оминаючи посередників. Для розв'язання цієї проблеми з'являється *ratio status*, яке вперше згадується в роботі Дж. Ботеро і мало слугувати інтересам примноження сили персоналізованої держави, яку уособлював суверен. *Ratio status* визнавала проблему утримання і примноження влади в якості особливої реальності, що має власні закономірності і правила та потребує необхідних знань, які і намагалися концептуалізувати теоретики *ratio status*. З самого початку *ratio status* було пов'язано виключно з правителем, що блискуче демонструє робота Н. Макіавеллі „Володар”, яка являє собою сукупність порад володарю

для завоювання і утримання влади, стратегії побудови взаємостосунків між підданими і правителем. В епоху абсолютистських монархій *ratio status* обґрунтовувало претензії суверенів на конкретні території, що відображало „логіку геополітичного накопичення” [1]. Паралельно з цим, формування ідей меркантилізму, який розглядав економічну діяльність як гру з нульовим результатом, у якій перемога однієї сторони стає можливою в результаті поразки іншої, веде до зосередження уваги *ratio status* на території [2], що у свою чергу сприяє появі практики адміністрування і управління територіями у вигляді поліцейської держави [3].

Головною ознакою абсолютистського і феодалного режимів є відсутність розмежування між економічною і політичною сферою [1], державні посади утворюються не з метою реалізації бюрократичним апаратом політики суверену, а для отримання прибутків від посади, що не дає можливості вважати абсолютистський суверенітет раціонально-централізованим. Розмежування економічної і політичної сфер стає можливим у результаті появи капіталізму, що призводить до появи проблеми співвідношення між суверенітетом і економічною діяльністю.

На думку М. Фуко, першими звернули увагу на цю проблему фізіократи, які намагалися обмежити функціонування поліцейської держави (як ми показали вище, створення її безпосередньо пов'язано з функціонуванням *ratio status* і ідеями меркантилістів), визнаючи об'єктивні закони економіки, які не залежать від волі суверена. Свого апогею ця ідея отримує в „невидимій руці ринку” А. Сміта (який спирався на досвід першої капіталістичної держави – Англії), що є не лише прямим викликом меркантилізму, а й концепції суверенітету, фактично, закликаючи відмовитися від моделі поліцейської держави. З'являється серйозна проблема: яким чином можна поєднати державний суверенітет з економічно незалежними індивідами в ньому? Розв'язання цієї проблеми відбулося через появу нації, яка визнавалася єдиним джерелом влади в рамках суверенної держави, що було реалізовано під час Великої французької революції [3].

З французької революції прийнято починати відлік існуванню народного суверенітету, який є основою для формування сучасних учень про державу і демократію. Якщо поява абсолютистського

суверенітету стала можлива в результаті послаблення авторитету церкви і через перенесення божественного суверенітету на антиклерикального володаря і пізніше на територію, яку контролює цей володар, то принцип народного суверенітету полягає в перенесенні абсолютистського суверенітету на народ. Як справедливо зазначає Х. Арент, в XIX ст. нація займає місце монарха, а в XX ст. партія займає місце нації [8, с.374]. Важливо підкреслити, що народний суверенітет сформувався до появи загального виборчого права, що стало можливим завдяки абату Сийєсу, який виділив *pouvoir constituant* (влада, яка конститує), тобто націю і *pouvoir constitue* (влада, яка конститується) і виніс *pouvoir constituant* за межі політичної сфери [8].

Як і у випадку з абсолютистським суверенітетом, народний суверенітет є головним джерелом законів і одночасно політичної діяльності, що породжує серйозне протиріччя. Функцією представницької влади були наділені Національні збори які склалися з представників народу, що і перетворювало цей орган на суверена. Нація перестає бути сукупністю індивідів, а стає певним організмом який має власні інтереси і волю, ухвалює сам для себе закони і сам контролює виконання законів. У цьому і полягає основне протиріччя народного суверенітету, який обмежує сам себе і має часткову суб'єктність, оскільки народ може погодитися чи не погодитися з прийнятим рішенням чи із впровадженою політикою через референдуми, вибори, революції, але не може сформулювати і розробити програму дій щодо конкретних питань державної політики, через неможливість сформулювати і ухвалити рішення шляхом відкритих публічних обговорень, що не можливо технічно організувати через велику кількість населення [13].

Порушення природних прав людини не порушує прав нації, про що свідчить досвід французької революції, коли революційний терор реалізуючи права нації, порушував права громадян, або курс на жорстку централізацію, ліквідацію регіональних привілеїв, знищення діалектів і розділ Франції на рівномірні регіони, що відбувалося одразу після перемоги революції і для реалізації волі нації. Саме втручання в усі сфери приватного життя і періодичне порушення природного права громадян, реалізуючи і захищаючи волю нації, розв'язує зазначене вище протиріччя – існування економічних індивідів у

суверенній державі. Спроби обмежити діяльність суверенітету через захист прав людини, на чому традиційно наголошували ліберали, призводить, по-перше, до послаблення суверенітету, а по-друге, право призводить до раціоналізації політики і до ігнорування волі народу. В полеміці із намірами лібералів обмежити суверенітет правом К. Шмітт формулює децизіоністський підхід до розгляду суверенітету.

К. Шмітт простежив цікаву тенденцію, що суверен зникає як юридична категорія, але продовжує існувати в політичній практиці. Саме навколо цієї проблеми і побудовані основні ідеї юриста, які можна звести до відкриття реальних політичних інтересів, які приховують закони, що приймаються від імені нації. Сувереном, на думку К. Шмітта, є той, хто має право оголошувати надзвичайний стан [7], це може бути як конкретна посадова особа, так і державний інститут (наприклад, парламент). Оскільки право передбачає лише загальні ситуації, в яких може оголошуватися надзвичайний стан, що в небезпечних для держави ситуаціях призупиняє дії певних законів і обмежує конституційні права громадян, але конкретне рішення про оголошення і відміну надзвичайного стану є політичним рішенням, наслідком чого є наділення певних державних інститутів значними повноваженнями. Відповідно, інститут за яким законодавчо закріплено право оголошувати надзвичайний стан, на власний розсуд ухвалює рішення про те, що необхідно оголосити/відмінити в конкретній політичній ситуації надзвичайний стан, що дає нам право вважати цей державний інститут сувереном. Однією з головних ідей К. Шмітта є своєрідна інтерпретація політичного, яка може бути зведена до протистояння друг-ворог, що являє собою завершення довгої традиції *ratio status*. Невизнання політичного ворога не означає його відсутності, на чому і ґрунтується критика ліберальної демократії, яка відмовляється від політичного протистояння, натомість звужує політичну сферу до дискусій у парламенті, який постійно відкладає ухвалення принципового політичного рішення.

Проблема, яка цікавила М. Фуко, стосовно викликів суверенітету через демонтування інституту поліцейської держави, що є наслідком визнання громадян в якості економічних суб'єктів, отримує подальший розвиток у працях Дж. Агамбена. У своєму теоретичному проекті Дж. Агамбен бере за

основу шміттійську децизіоністську інтерпретацію суверенітету через надзвичайний стан і наголошує на тому, що після Першої світової війни в Європі (особливо у Франції і Німеччині) відбувалося масове зловживання надзвичайним станом, яке оголошувалося не для збереження територіальної цілісності і/або збереження існуючого конституційного ладу, а для вирішення політичних і економічних проблем [10].

Практика оголошення надзвичайного стану продовжилася після Другої світової війни, однак він ніколи так і не був скасований, з чого робиться висновок, що сучасні держави перебувають у надзвичайному стані. Таким чином, у досить радикальний спосіб Дж. Агамбен робить акцент на тому, що надзвичайний стан перетворився з виняткової дії на постійну політичну практику, яка наділяє виконавчі органи державної влади значними повноваженнями, зокрема правом, оминаючи парламент, приймати законодавчі акти [9]. Надзвичайний стан не залишає місця для приватної сфери, державна машина стає тотальною і втручається в усі сфери життя громадян, що може поєднуватися із пом'якшенням покарань за порушення правових норм, із зростанням соціальних гарантій тощо. Відповідно, економічна свобода індивідів уже не є викликом для суверенітету, оскільки держава проникає і контролює всі аспекти життя громадянина. Радикальний проект Дж. Агамбена у своєрідній постпозитивістській критиці суверенітету, який розглядається ним як образ, до захисту якого закликали для посилення та узурпації влади, доводить ідею суверенітету до логічного завершення. Яким чином подолати надзвичайний стан і як відмовитися від суверенітету, який „канонізували” юридична і політична науки, залишається відкритими питаннями, на які сам Дж. Агамбен не поспішає дати відповідь.

Отже, в результаті занепаду феодально-персоналізованої і децентралізованої системи держав, через ослаблення Імперії і внаслідок поразки папських претензій на панування у вигляді проекту *res publica christiana* виникає необхідність в обґрунтуванні абсолютних претензій на владу з боку конкретних правителів, оминаючи посередників, що веде до появи суверенітету і *ratio status*. Суверенітет сприяв появі абсолютистських режимів, які виводили власну легітимність із перенесення божественного суверенітету на володаря, який у своїх діях є підзвітним тільки перед

Богом і не має будь-яких зобов'язань перед підданими, разом із тим, суверен поєднує у собі законодавчі і політичні функції. В абсолютистських режимах так і не з'являється розмежування між економічним і політичним.

Категорія *ratio status* переносить свою увагу на територію і населення, що призводить до появи поліцейської держави. Однак визнання особливої природи економіки і ставлення до підданих як до вільних економічних суб'єктів виводило економіку за сферу діяльності суверенної влади. Інтеграція економіки у сферу суверенітету стала можливою внаслідок появи народного суверенітету, який оформлюється в результаті перенесення абсолютистського суверенітету на народ. З часів Великої французької революції народ стає особливим організмом, який має волю та інтереси, що спричинює практику порушення природних прав громадян заради реалізації волі нації. Разом із тим народний суверенітет починає обмежувати сам себе, оскільки народ сам приймає для себе закони і сам слідує за їх виконанням. *Ratio status* як практика забезпечення претензій абсолютистських володарів нікуди не зникає, а поступово еволюціонує в модель поліцейської держави, а з появою народного суверенітету розчинюється в структурах суверенної влади, яка проникає в усі сфери суспільного і приватного життя, і безпосередньо пов'язане із надзвичайним станом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Тешке Б. Миф о 1648 годе: класс, геополитика и создание современных международных отношений / Б. Тешке. – М.: Изд. дом. Гос. унта – Высшей школы экономики, 2011. – 416 с.
2. Фуко М. Безопасность, территория, население. Курс лекций, прочитанных в Каллеж де Франс в 1977-1978 учебном году / М. Фуко. – СПб.: Наука, 2011. – 544 с.
3. Фуко М. Рождение биополитики. Курс лекций прочитанных в Каллеж де Франс в 1978-1979 учебном году / М. Фуко. – СПб.: Наука, 2010. – 448 с.
4. Течке Б. Метаморфозы европейской территориальности: историческая реконструкция [Электронный ресурс] / Б. Течке. – Режим доступа: <http://intelros.ru/pdf/Prognosis/01/12.pdf>
5. Жувенель Б. Власть: Естественная история ее возрастания / Б. де Жувенель. – М.: ИРИСЭН, Мысль, 2011. – 546 с.
6. Маритен Ж. Человек и государство / Ж. Маритен. – М.: Идея-Пресс, 2000. – 196 с.
7. Шмитт К. Политическая теология / К. Шмитт. – М.: Канон-Пресс-Ц, 2000. – 336 с.
8. Арндт Х. О революции / Х. Арндт. – М.: Издательство „Свропа”, 2011. – 464 с.
9. Агамбен Д. Homo sacer. Суверенная власть и голая жизнь / Д. Агамбен. – М.: Издательство „Европа”, 2011. – 256 с.
10. Агамбен Д. Homo sacer. Чрезвычайное положение / Д. Агамбен. – М.: Изд-во „Европа”, 2011. – 148 с.
11. Benoist A. What is Sovereignty? [Электронный ресурс] / A de Benoist. – Режим доступа: http://www.alaindebenoist.com/pdf/what_is_sovereignty.pdf
12. Филиппов А. Суверенитет / А. Филиппов // Апология. 2005. Май. № 3. С. 58-77.
13. Иванов В. Государство и суверенитет. Спор о суверенитете [Электронный ресурс] / В. Иванов // Русский журнал. – Режим доступа : <http://www.russ.ru/Mirovaya-povestka/Gosudarstvo-i-suverenitet>